Cristina-Ioana Dima

O REDACȚIE INEDITĂ A *CĂLĂTORIEI MAICII DOMNULUI LA IAD*. VIZIUNEA SFÂNTULUI SERAFIM

Prezentând într-un articol anterior criteriile de clasificare a versiunilor apocrifului *Călătoria Maicii Domnului la iad*[1], arătam faptul că o redacție foarte specială a acestei scrieri este aceea în care narațiunea propriu-zisă este încadrată vedeniei unui sfânt de „la parte Arabii", pe nume Serafim. Dat fiind că este o scriere aparte, pe care nimeni nu a identificat-o până acum, am socotit potrivit să publicăm o prezentare a acesteia în rândurile ce urmează.

La o privire mai atentă – şi dacă nu luăm în considerare partea de început –, narațiunea în sine are o structură recognoscibilă şi ar trebui încadrată în tipul *Călătoriei Maicii Domnului la iad*. Respectând, în general, schema narativă a redacției A[2], în fiecare dintre secvențele textului sunt inserate elemente inedite; multe dintre ele dau seamă de credințe şi superstiții populare. Vom prezenta în continuare textul, încercând să arătăm trăsăturile narative care îl individualizează şi stăruind asupra secvențelor insolite.

Acțiunea narațiunii se petrece după Înălțarea lui Hristos: *„După înălțare Domnului Isus la ceriu,[...] era la parte Arabii un sfânt sâhastru, temător de Dumnezeu, căruia i s-au descoperit de la Dumnezeu multe videnii dumnezăieşt. Numele lui era Serafim. Iară spre sfârşitul vieții sale au văzut aceasta minunată vedenie"* (7^{r})[3]. După această scurtă precizare introductivă, Sfântul Serafim nu mai apare decât câteva rânduri mai jos, când *„începură toți îngerii cu cântare atâta de dulce şi de cuvioasă, că nu mai putu sta pre picioari Sfântul // Serafim, ci căzu pi fața sa pe pământ pentru că tot muntele Sânai să pare că să rădica de pre Pământ către ceriuri de dulceața versului cântării"* (7^{v}-8^{r}).

Înainte de orice, trebuie arătat faptul că nu am găsit, în căutările pe care le-am întreprins, nicio altă narațiune care să poată explica, în întregul său, viziunea Sfântului Serafim. Aşadar, cu rezerva că oricând investigații ulterioare vor putea dezvălui originea acestui apocrif, îl considerăm, în stadiul actual al cercetării, o scriere inedită, specifică spațiului românesc.

O primă problemă pe care o ridică textul este identificarea figurii acestui misterios sfânt. Probabil în figura Sfântului Serafim din *Călătoria Maicii Domnului la iad*, aşa cum se întâmplă în cele mai multe legende apocrife, se îngemănează trăsături ale mai multor personaje.

[1] *Călătoria Maicii Domnului la iad. Criterii de clasificare*, în LR, LX, 2011, nr. 1, p. 47–58.

[2] Vezi clasificarea propusă de noi în articolul mai sus-citat.

[3] Toate citatele din prezentarea variantei aparțin manuscrisului românesc 5584 BAR, singurul care păstrează o versiune întreagă a textului.

BDD-A539 © 2011 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 01:52:01 UTC)

Viețile sfinților şi patericele vorbesc despre mai multe figuri purtând numele de Serafim, fiecare în felul lor, legendare. Unul dintre ele, este Sfântul Serafim de Thmuis. A trăit în anii 350 şi a fost cunoscut pentru lupta pe care a purtat-o, împreună cu Sfântul Atanasie, împotriva arienilor. De la el a rămas o colecție de 30 de rugăciuni: liturgice, pentru botez, pentru hirotonisire, pentru binecuvântarea uleiului, pâinii şi apei şi pentru înmormântare[4]. Un alt Serafim conducea o comunitate de călugări în zona Arsinoe, în timp ce un al treilea era poreclit şi Sindonitul, deoarece nu se îmbrăca decât într-un giulgiu de in[5]. Niciunul dintre aceştia nu pare a avea însă vreo legătură cu sfântul care a avut viziunea călătoriei Maicii Domnului.

Fără a putea aduce argumente *nec plus ultra*, propunem următoarea ipoteză pentru a înțelege felul în care a luat naştere figura Sfântului Serafim din textul de față. Prea puține sunt datele care ne lasă posibilitatea de a identifica acest personaj. Totuşi ştim că sfântul era, aşa cum spune textul, „din părțile Araviei" şi era un sihastru, căruia i s-au descoperit şi alte „videnii dumnezăieşti".

Numeroase elemente ale acestei narațiuni arată că cel care a compilat-o avea temeinice cunoştințe teologice şi ale tradițiilor care circulau în acea perioadă. Era, cel mai probabil, o față bisericească. De aceea, în personajul pe care îl inventează se regăsesc mai multe surse. Mai exact sunt două personaje ale patericului egiptean care, credem noi, pot lămuri figura Sfântului Serafim: aceea a Sfântului Sisoe şi aceea a Sfântului Macarie cel Mare, între care există legături ce ar merita un studiu aparte.

Cunoscut mai ales datorită legendei despre lupta sa cu Avestița, aripa Satanei[6], Sfântul Sisoe ocupă şi un loc aparte în pateric. Din legendele privitoare la Avestița aflăm că, la fel cu Sfântul Serafim, Sisoe (sau Sisinie) era din Aravia. Însă numai acest amănunt este folosit din legenda Avestiței. Restul ține de poveştile Patericului. Sfântul Sisoe sau Tithoe cum apare el, primeşte schima monahală de la Avva Macarie Egipteanul sau Macarie cel Mare, cel căruia i se atribuie poate cele mai spectaculoase viziuni despre viața de după moarte[7].

După ce stă o scurtă perioadă în pustiul egiptean, se retrage pe muntele unde Sfântul Antonie cel Mare se retrăsese cândva. Nici Sfântul Antonie nu este străin de viziunile vieții de dincolo de pragul morții[8]. La rândul său, despre avva Sisoe aflăm din aceeaşi culegere de apoftegme că, „dacă nu cobora degrabă brațele atunci când se ruga, mintea lui era răpită la cer".

[4] Există două ediții ale acestor rugăciuni: A. Dimitriewski, *Ein Euchilogium aus dem 4 Jahrhundert verfast von Serapion Bischoff von Thmuis*, Kiev, 1894 şi G. Wobbermin, *Altchristliche liturgische Stüke aus der Kirche Aegyptens nebst einem dogmatischen Brief des Bischofs Serapion von Thmuis*, Berlin, 1898.

[5] Cf. *Patericul sau apoftegmele părinților din pustiu*, colecție alfabetică, traducere, introducere şi prezentări de Cristian Bădiliță, Iaşi, 2003, p. 342–343.

[6] Vezi în acest sens Marius Mazilu, *Legenda Sfântului Sisinie. Redacțiile româneşti*, în LR, LVII, 2008, nr. 1, p. 75–88.

[7] Vezi în acest sens legendele privitoare la Sfântul Macarie Râmleanul sau pe cele ale Sfântului Macarie din *Patericul egiptean*, apoftegma 38.

[8] Vezi în acest sens R. Dragouet, *La vie primitive de Saint Antoine*, Paris, 1980.

BDD-A539 © 2011 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 01:52:01 UTC)

Un episod interesant şi oarecum inexplicabil, atribuit prin tradiție Sfântului Sisoe, este acela că, într-o bună zi, s-a oprit în fața mormântului lui Alexandru cel Mare, unde a contemplat, vărsând lacrimi, zădărnicia slavei pământeşti. Tema devine clasică în iconografie, unde Sfântul Sisoe este reprezentat în fața mormântului deschis în care se află oasele marelui împărat. În figura Sfântului Macarie, imaginarul popular adună şi trăsăturile ascetului din pustiul Sketisului, şi legendele privitoare la sfântul gimnosofist descoperit de cei trei bătrâni, Serghie, Reghin şi Theofil, la capătul unui drum ce reface întru totul călătoriile fantastice ale împăratului Alexandru. De asemenea, nu trebuie uitat nici faptul că Sisoe, cel din legenda Avestiței, are, la rândul său, doi tovarăşi: Isidor şi Teodor. Ceea ce vrem să demonstrăm prin aceste considerații este că, depăşind granițele cărților bisericeşti, figura Sfântului Sisoe, împrumută trăsături din cea a lui Macarie.

O a doua secvență pe care o aducem în argumentarea de față ar fi aceea a numelui Sfântului. Între vorbele inspirate ale Sfântului Sisoe, pe care Patericul le-a reținut, se află răspunsul pe care acesta îl dă atunci când este întrebat dacă a ajuns la nivelul avvei Antonie: „Dacă aş avea măcar unul din gândurile avvei Antonie, aş deveni tot numai foc. Totuşi, cunosc pe cineva care, cu trudă, i-ar putea duce gândul”[9]. Probabil avva Sisoe se referă la el însuşi, astfel de eschive făcând parte din retorica specifică marilor părinți. Însă ceea ce ne interesează aici este sintagma „tot numai foc”, sintagmă ce desemnează, conform unei etimologii mai mult sau mai puțin corecte, dar cu siguranță creditate în epocă, deoarece avea girul scrierilor lui Dionisie Areopagitul, numele de *Serafim*[10], radicalul acestuia fiind apropiat de verbul *saraph* „a arde”[11].

În povestirea de față, un element aparent spectaculos în geografia infernală este faptul că iezerul în care sunt aruncați păcătoşii în negură se desface, arătând alți păcătoşi aflați sub primii: *„de năpraznă să desfăcu acel iezăr în doao părți şi să văzu acolo dedesuptul acestora altă muncă mai straşnică. Şi era acolo mulțime de arhierei, călugări, preoți, diaconi şi dascăli, care striga mai cumplit şi mai cu durere decât ceialalți toți”* (10[r]). Evident, este vorba despre cei care i-au călăuzit greşit pe cei ce stau în partea de sus a pedepsei. De asemenea, găsim aici singurul dialog dintre păcătoşi şi Maica Domnului în care aceştia încearcă să-şi tăgăduiască faptele, fiind imediat contrazişi de arhanghelul Mihail: *„Noi, Fecioară Precurată, sântem patriarşii, mitropoliții, preoții, călugării şi povățuitorii norodului creştinesc şi noi am învățat să păzască lege lui Dumnezeu cum să cade şi ei n-au vrut să ne <a>sculte pre noi şi iată că şi ei şi noi ne muncim aice. Arhanghelul Mihail zisă:*

[9] *Patericul egiptean*, *ed. cit*., p. 327.

[10] „Despre numele sfânt al Serafimilor, cunoscătorii limbii evreieşti spun că el îi arată fie ca pe cei ce ard, fie ca pe cei ce încălzesc”. Dionisie Areopagitul, *Despre ierarhia cerească*, în *Opere complete*, Traducere, introducere şi note de pr. Dumitru Stăniloae, Ediție îngrijită de Constanța Costea, Bucureşti, 1996, p. 23.

[11] Cf. Christian Ionescu, *Mică enciclopedie onomastică*, Bucureşti, 1975, s.v. *Serafim*.

BDD-A539 © 2011 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 01:52:01 UTC)

Ba nu este aşe precum ziceți, că de v-ar fi văzut norodul pre voi făcând bine şi fapte bune şi cuvioase, şi ei încă ar fi luat pildă de la voi şi ar fi luat pildă bună învățătura voastră./ Iară văzându-vă pre voi că petreceți în desfătări lumeşti, fiind voi arhierei, şi umblați pe cai, iubind şi cu carete scumpe şi în haine noi îmbrăcați adesăori schimbându-vă, cu muieri şi cu lacomii, strângând aur şi argint mult, ia pentru aceasta sânteți osândiți a vă munci aice, că nici voi n-ați vrut să întrați întru împărățiia ceriului, nici pre cei ce au vrut voi n-ați lăsat. Ce încă i-ați smintit de să muncesc aice. Pentru aceia cu dreptate este să-i țineți în spatele voastre, că pentru dânşii ați luat jugul lui Hristos pre umerile voastre, ca să-i povățuiți la cale ce dreaptă, iară voi v-ați silit care din care a vă umple pungile de galbeni. Iară acuma, ce vă folosăsc banii?" (10^{v}).

Această „maşinărie infernală" apare, *in nuce,* în viziunea Sfântului Macarie: Sfântul găsind în pustie un craniu de om mort îl face să-şi dezvăluie identitatea. Craniul se dovedeşte a fi fost un preot al idolilor, de aceea sufletul său se află acum în chinurile iadului „Cât de departe este cerul de pământ, cam atât foc se află sub noi. De la tălpi până la cap stăm în mijlocul flăcărilor"[12] (să fie oare o simplă coincidență faptul că prima dintre muncile infernale din Viziunea Sfântului Serafim se referă la idolatrii?). Însă pedeapsa cea mai grea, spune craniul, „o au cei de sub noi", căci „Noi, cei care nu L-am cunoscut pe Dumnezeu, am găsit puțină milă, dar cei care L-au cunoscut pe Dumnezeu şi L-au renegat, se află sub noi"[13]. În viața Sfântului Macarie, aşa cum o găsim tipărită în anul 1911, sub titlul *Epistolia Domnului nostru Isus Hristos,* împreună cu *Legenda duminicii, Visul Maicii Domnului şi Călătoria Maicii Domnului la iad* aceeaşi imagine este redată astfel: *„ce-ți spun şi aceasta că dedesuptul iadului, că este şi alt iad mai cumplit şi fiul periciunei. Acolo se muncesc preoții care fac curvie şi apoi cântă Sfânta Evanghelie şi călugărițele cari fac curvie şi preotesele şi diaconii şi diaconițele, cinul părintesc la ciata îngerilor ce au căzut din cer vra să se împlinească din cei buni şi cu mare cinste se cinstesc, deci pentru aceia călugării şi preoții cei curvari, la mari pedepse încap. Aşişderea cei ce calcă poruncile şi vezdaconii (sic!) şi primesc pe cei ce calcă poruncile şi slujba şi fac vrăjbile mirenilor"*[14].

Este vorba despre acelaşi tipar al chinului, în care imaginarul colectiv a aruncat orice formă a slujirii ipocrite a lui Dumnezeu.

Aşadar este posibil ca personajul Sfântul Serafim din redacția C a *Călătoriei Maicii Domnului la iad* să reprezinte o figură hibridă, rezultată din prelucrarea inteligentă a câtorva secvențe despre doi sfinți reprezentativi din patericul egiptean, cărora li s-a adăugat materialul aluvionar, obscur şi derutant al legendelor populare referitoare la Macarie cel Mare şi Sisoe.

[12] *Patericul egiptean*, *ed. cit.*, p. 226.
[13] *Ibidem*.
[14] *Viața şi nevoința Sfântului prea cuviosului Macarie*, în *Epistolia ce au trimis-o Dumnezeu din cer*, Bârlad, 1911, p. 22.

BDD-A539 © 2011 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 01:52:01 UTC)

Fragmentele de laude aduse Maicii Domnului, de altfel una dintre secvenţele cele mai permisive ale tuturor tipurilor *Călătoriei Maicii Domnului*[15], pe lângă faptul că au un conţinut inedit, nu sunt atribuite corului de heruvimi şi serafimi, ci doar celor patru arhangheli care vin, în fruntea cetelor de 12 mii de îngeri (nu patru sute ca în celelalte versiuni) să o însoţească pe Sfânta Fecioară, Mihail, Gavriil, Uriil şi Rafail: *Şi era din căpiteniile îngereşti arhistratigul Mihail, Gavriil, Rafail şi Uriil, carele începură a cânta îi a lăuda pre Preacurata Fecioară zicând:*

„Bucură-te, poarta ceriului şi uşa raiului[16]*!*

Bucură-te, lumina îngerilor şi a oamenilor!

Bucură-te împărătească noastră, a îngerilor!

Bucură-te, Marie, Precurată Fecioară, că tu orice ceri la Fiiul tău, Hristos, toate ţi să şi dau deplin / şi toate la voia ta sânt în ceriu şi pre pământ şi ce v<r> ei, faci!” (8^{r-v}).

Este interesantă localizarea întregii poveşti undeva „în părţile Araviei”, în timp ce intrarea în iad este plasată undeva *„spre Eghipet”* (8^{v}), iar trecerea către tărâmul infernal se face într-un mod inedit, căci pământul „*se desfăcu de năprasnă şi întrară întru cele mai de gios ale pământulu*i” (8^{v}). Arabia cuprinde, în cosmografia cărţilor populare româneşti[17], spaţiul „despre Africa, între Ţara Ovreiască şi între Eghipet”. Ea este formată din trei părţi: „pustie şi pietrosă şi bogată”. Partea în care se plasează acţiunea povestirii este aceea pietroasă, adică Palestina, deoarece acolo se găseşte muntele Sinai. Despre ea, cosmografiile spun: „Aravia cea pietroasă se tinde spre Eghipet şi spre Ierusalim unde iaste Ţara Ovreiască. Zicu-i ei scriitorii cei bătrâni Navetea. Într-acea Aravie (...) iaste Svântul şi de Dumnedzău îmblatul Muntele Sinaiei, unde au lăcuit ovreaii de au trecut pustiia. Acolo au dat Dumnedzău leagea lui Moisi şi acolo au fost şi trupul Sfintei Ecaterinii[18].” Nu trebuie să uităm, de asemenea, că aceeaşi Aravie este un tărâm îndepărtat al miraculosului, după formula lui Isidor din Sevilla care, în a sa descriere a pământului, vorbeşte despre pasărea Phoenix care ar trăi în *Arabia felix*: (ms. rom. 3391) „Aravia, ţ<a>ra arăpască ce norocoasă. Este acolo pasări care să cheamă finix”[19].

Localizarea naraţiunii explică şi faptul că Maica Domnului, împreună cu cei 12 mii de îngeri şi cu cei patru arhangheli, merg către Eghipet, unde se află locul de trecere către tărâmul infernal. Apropierea geografică a celor două puncte, precum şi situarea corectă a muntelui Sinai în tărâmul Araviei, trădează faptul că alăturarea

[15] După cum uşor se poate observa, aceste fragmente, prin care îngerii dau slavă Maicii Domnului şi, la rândul ei, Sfânta Fecioară îi aduce laude arhanghelului Mihail, reprezintă o secvenţă adesea modificată de către copişti cf. ms. rom. BAR 5022, ms. rom. BAR 3233, manuscrisele din subtipul *Chinurilor fără de odihnă* etc.

[16] Scris: aPi[vi.

[17] *Povestea ţărilor Asiei. Cosmografie românească veche*, ediţie de Cătălina Veculescu şi V. Guruianu, Bucureşti, 1997.

[18] *Ibidem*, p. 111.

[19] *Ibidem.* p. 43.

BDD-A539 © 2011 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 01:52:01 UTC)

lor nu a fost făcută pe baza unei coincidențe a cărei justificare, facilă în plan simbolic, ar fi putut opera drept criteriu de selecție al unei localizări fictive a narațiunii. Putem să formulăm aşadar ipoteza că, în ciuda numeroaselor interferențe cu credințele şi obiceiurile populare, textul a fost elaborat de un bun cunoscător al culturii vremii sale.

La porțile infernului, care la apariția Sfântei Fecioare *„îndată să sfărmă toate zăvoarăle cele de aramă şi porțile cele de aramă într-o mică di ceas să făcură cenuşe”* (8^{r}) are loc un interesant dialog între Fecioară şi cei care păzesc porțile iadului: *„O, împărăteasa îngerilor, au doară ai venit şi tu să ne prăzi, şi să ne strâci ca şi Fiiul tău?”*

Iară Preacurata Fecioară au răspuns zicând:

„Eu n-am venit să vă prăd pre voi, ci am venit să cercetez[20] *temnițile iadului şi să văd muncile păcătoşilor cari n-au vrut să păzască lege<a> Fiiului mieu. Ce bine să ştiți voi*[21]*, dracilor întunecați, că la a doao venire Fiiului mieu, la judecată, am voie şi putere de la Fiiul mieu ca să arunc de trei ori cu mreaja preste creştini<i> cei osândiți în munci şi toți cei care or fi nădăjduit întru mine să să*[22] *mântuiască. Care mreaja, de atunce şi până astăzi, să lucrează în multe locuri, iară mai ales în părțile Araviei foarte s-au întărit cu acestu lucru: că în agiunul Bobotezii, muierile creştineşti, când umblă // preotul cu cruce<a> şi cu aghiazmă prin casăle creştinilor, leagă la cruce câte o cunună de cânepă topită spre adeverința credinții”* (8^{v}–9^{r}).

Ultima parte a dialogului se referă la o veche credință întâlnită în spațiul românesc. Conform ei, „Maica Domnului împleteşte un năvod cu ajutorul căruia, la sfârşitul lumii, va pescui de trei ori şi va salva multe suflete aflate în Iad”[23]. Această credință, după cum arată N. Cartojan, a fost răspândită mai ales „în Moldova şi Bucovina, de unde a fost culeasă de mulți folklorişti”[24].

În ceea ce priveşte cortegiul muncilor, ele diferă de celelalte versiuni uneori prin precizările pe care le aduc şi alteori prin ineditul scenelor. Astfel, la fel ca şi în *Călătoria Maicii Domnului la iad şi la rai*, în primul dintre locurile pe care le cercetează Sfânta Fecioară sunt aruncați cei care nu cred în adevăratul Dumnezeu. Însă textele acestei redacții explică*: „Aceşte<a> sânt păgânii, elinii, jidovii, turci<i>, tătari<i>, saracneni<i>*[25]*, nemți<i>, armeni<i>, papastaşi<i>, care n-au vrut să creadă întru adevăratul Dumnezeu. Iară aceia carii strigă mai / tare, sânt împărații cei răi şi tirani<i> ce au muncit pe creştini ca să să lepede de*

[20] Scris: qTaqTsTii.

[21] Cuvântul este scris deasupra rândului.

[22] După conjuncția *să* apare scris şi apoi barat cuvântul: \v]qPbZw.

[23] Vezi, de exemplu, Ion Taloş, *Gândirea magico-religioasă la români. Dicționar*, Bucureşti, 2001, s. v. *sf. Maria*, p. 145.

[24] N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I, *Epoca influenței sud-slave*, Bucureşti, 1929, p. 77.

[25] Scris: bPaPZ]T]T]i.

BDD-A539 © 2011 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 01:52:01 UTC)

Hristos Fiiul, cum este Dioclitian[26]*, Maximilian*[27]*, Iulian*[28] *şi alţii, pentru aceea strigă mai tare că să muncesc mai cumplit decât ceialalţi păgâni"* (9[r-v]). Interesant este şi faptul că, printre creştinii condamnaţi pentru credinţa lor neconformă cu dogmele ortodoxiei, sunt menţionaţi şi armenii, un popor timpuriu creştinat. Tot apelând la descrierile cosmografice din manuscrisele româneşti, putem explica şi acest fapt: „Într-acele Armenii sânt creştini carii mai nainte au fost ţiind leagea grecească, fiind aproape de cetatea Antiohiei, ce sânt îndreptaţ în lege creştină de Sty Ap(s)tlu Petrŭ, că Antiohiia au fost întâi scaun apostolescu. Iar acum o samă <de> armeani, carii sânt mai aproape de Antiohiia, ei totuş sânt creştini, iar altă seamă ei se-au împărţit şi au rătăcit în multe eresuri şi tocmeale şi se-au delungat de beseareca creştinească şi mulţi dintru ei se-au răsipit în multe ţăr de şed şi-ş ţin eres deosebi, avându ei carte pre limba lor"[29].

A doua muncă este aceea a păcătoşilor, peste care este aşternută o negură ce se ridică doar în urma rugăciunilor făcute de Sfânta Fecioară. La fel ca în redacţia A, acest loc este diferit de acela al râului de foc în care sunt scufundaţi păcătoşii, în funcţie de gravitatea păcatelor săvârşite.

Pe scaune de foc, într-o imagine comună tuturor versiunilor, apar domnii cei nemilostivi şi judecătorii cei nedrepţi care, precizează versiunea de faţă, au fost blestemaţi de săracii pe care i-au asuprit. În plus, în textele redacţei C, aceşti păcătoşi sunt cei care „au mâncat carne de om"; însă sintagma utilizată este alta decât cea obişnuită, făcând vădită trimitere la taina euharistiei, fără a da vreo altă explicaţie pentru monstruoasa pedeapsă, aşa cum se întâmplă în toate celelalte tipuri ale apocrifului: *„au mâncat carne săracilor în loc de pâne şi au supt sângele săracilor în loc de vin"* (11[v]).

O muncă inedită, specifică doar acestei redacţii, este aceea în care stau fumătorii: *„De acolo mersă Precista mai înainte şi văzu o mare de păcură. Iară deasupra sta o negură împuţită şi să auzia acolo gomot şi gâlceavă de oameni mulţi. / Şi poronci Precista de să rădica ace fumedanie şi să vede muncindu-să mult norod acolo. Şi fieştecare dintru dânşii ave câte o prăjină ţiind în gură şi suge smoală şi păcură dintru ace mare*[30]*. Şi la unii era pre lungi, iară la alţii era mai scurte, iară alţii era cu gura şi cu nasul acolo băgaţi în păcură. Şi era amestecaţi între dânşii creştini, jidovi, turci, papistaşi şi din toate limbele, cum şi din parte bisericească era mitropoliţi, arhierei, călugări, preoţi şi diiaconi şi din tot neamul şi lege"* (11[r-v]).

Păcatul fumatului este şi el explicat: *„Aceştia sânt cei ce au băut tiutun şi şi-au împuţit trupul lor cel zidit după chipul lui Dumnezeu. Şi au făcut jărtvă dracilor, că acest feliu de buruiană, ti<u>tunu, este rămăşiţă din jărtvile idoleşti a diavolului"* (11[v]).

[26] Scris: S jZ[is {].
[27] Scris: \P¥i\-[-{].
[28] Scris: v[-{].
[29] *Povestea ţărilor Asiei, op. cit.*, p. 103.
[30] Scris: \Pa{.

BDD-A539 © 2011 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 01:52:01 UTC)

Existența pedepsei aplicate fumătorilor este unul dintre indiciile care ajută la datarea acestei redacții. Culturile de tutun au apărut în Țara Românească abia la începutul secolului al XVIII-lea, iar în Moldova, arie din care provin toate cele trei versiuni cunoscute ale *Viziunii Sfântului Serafim*, la sfârşitul celui de-al XVII-lea, în vremea domnitorului Constantin Duca[31].

După cum uşor se poate observa, două sunt argumentele prin care este incriminat obiceiul fumatului: unul ține de dogma creştină, în timp ce al doilea face din nou apel la universul credințelor populare. Tutunul este supranumit şi „iarba dracului", din pricina legendei sale care spune că este o plantă făcută de diavol. Multe legende româneşti explică originea plantei tutunului. Astfel, în binecunoscuta culegere a Elenei Niculiță-Voronca există trei variante ale legendei tutunului, două dintre ele spun că diavolul ar fi fost închis în biserica unei mănăstiri în timpul Sfintei Liturghii. Atunci când preoții au cântat *Heruvicul*, diavolul s-a metamorfozat în păcura care a curs din policandrul bisericii. Călugării au luat-o şi au aruncat-o „după mănăstire". Pe locul unde au aruncat-o, a răsărit tutunul. O altă versiune, mai scurtă, spune că: „Dracii, jucându-se, au făcut ceva şi au acoperit cu pământ; pe locul acela, a crescut tiutunul, pe care ei l-au dat apoi la oameni". Legătura dintre tutun şi diavol se vede şi în obiceiuri precum: „Luleaua să nu steie pe fereastră, că nu vine îngerul la casă". Alte două legende ale tutunului au fost consemnate şi de către cercetătorul Ion Ghinoiu[32]: tutunul a fost inventat spre pomenirea mamei dracilor, o apariție hidoasă cunoscută sub numele de *Pâca* sau *Pafa*: „Pentru pomenirea mamei lor, dracii s-ar fi scremut şi ar fi făcut şi ei o sămânță din care a răsărit buruiana dracilor, adică tutunul. Dracii i-au dat această buruiană şi omului, ca să-i tragă fumul pe gâtlej şi, când l-o da afară, să facă Pafff!, ca să fie spre pomenire Pafii, mamei lor." O a doua legendă spune că atunci „când a primit Domnul Hristos moarte şi s-a îngropat în pământ, i-a răsărit tămâie pe mormânt. Pe mormântul diavolului i-a răsărit tămâia dracului, tutunul."

B.P. Hasdeu publică, la rândul său, o *Istorie a tutunului* [33], cu care textele din această redacție a *Călătoriei Maicii Domnului* par a avea cele mai multe afinități. Această istorie se află, conform descrierii făcute de cărturarul român, într-un manuscris basarabean, probabil din secolul al XVIII-lea. Este vorba tot despre o scriere eshatologică, pentru că realitatea originii acestei plante, povestită de patriarhul Ierusalimului, *Silivestru*, i se dezvăluie unui „stareț bătrân", care vine din aceeaşi zonă ca şi Sfântul Serafim: „că eu, fraților, lăcuescu întru o peşteră de

[31] „O primă mențiune asupra tutunăritului datează în Moldova din timpul lui Const. Duca (1693–1695) [...]. În Țara Românească este menționată (taxa, *n.n., C.-I.D.*) într-o scutire de dări din 7 iulie 1702." *Instituțiile feudale în țările române*, *Dicționar*, Ovid Sachelarie şi Nicolae Stoicescu, s.v. *tutunărit.*

[32] Ion Ghinoiu, *Comoara satelor. Calendar popular*, Bucureşti, 2005, p. 39–40.

[33] B.P. Hasdeu, *Cuvente den bătrâni. Limba română vorbită între 1550–1600. Studiu paleografico-lingvistic de Bogdan Petriceicu Hasdeu*. Cu observațiuni filologice de Hugo Schuchardt, tom I. Ediție îngrijită, studiu introductiv şi note de Gh. Mihăilă, Bucureşti, 1983, p. 18–19.

BDD-A539 © 2011 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 01:52:01 UTC)

75 de ani, ce să chiamă Araviia". Acesta întâlnind un diavol slut, pe nume Galaar, află de la el istoria şi menirea tutunului, de a fi o mirodenie făcută spre a servi la aducerea de jertfe diavolului: „şi ni-am strâns toţi în muntele acesta, al Carmilului, şi socotind aceasta adică am pus o tidvă şi ni-am beşit într-însa toţi, şi am zâs, că ce va ieşi va fi noao miros, că aceia va trage oamenii pre nasuri şi pre guri, şi întâiu vor tragi păgânii şi apoiu ţiganii şi apoiu creştinii, şi se va înmulţi de la răsărit până la apus, şi să va îndemna boerii, încă şi din cei bisăriceşti, că va fi mai cu preţu decât tămâia". Carmel este muntele pe care poporul evreu a adus jertfă idolului Baal, în timpul regelui Ahab, iar prorocul Ilie, în faţa poporului lui Israel a arătat că jertfa închinată lui Dumnezeu a prorocului a fost mistuită împreună cu apa şi pietrele altarului, de un foc ce s-a pogorât din cer la rugăciunea acestuia[34]. Şi aici autorul acestei variante a apocrifului dovedeşte o bună stăpânire a geografiei biblice şi capacitatea de a integra cunoştinţele sale într-o construcţie rafinată, care valorifică elemente cu o destul de largă circulaţie în folclor.

A şasea muncă este aceea a femeilor care: *„ş-au vândut trupul lor şi s-au înbrăcat şi s-au hrănit şi au băut de pre trupul"* (12^{r}), femei sortite să fie *„spânzurate de cosâţă şi dedesuptul lor arde pară de foc şi din ţâţele lor suge şărpi şi scorpii înveninate. Şi eli ţipa şi să văieta foarte cumplit"* (12^{r}). Imaginea acestor chinuri o regăsim, după cum am arătat mai sus, şi în versiunile subtipului 2 al redacţiei A.

Iezerul de foc, deasupra căruia pluteşte „o fumedanie neagră ca cerneala" (12^{v}), în care sunt scufundaţi păcătoşii în funcţie de mărimea păcatelor este populat, în această versiune, doar de femei: *„*Şi *poronci Precista de să rădică ace negură şi să văzu acolo în iezăr mulţime de noroade muieri: unile până la buric, altele până la piept, altele până în grumazi şi pre<s>te tot iezărul acela fierbe viermi neadormiţi amestecaţi cu smoală şi cu catran"* (12^{v}). Demn de remarcat ni se pare faptul că, în ciuda diferenţelor de conţinut, descrierea muncii păstrează aceeaşi structură ca în toate celelalte versiuni ale *Călătoriei Maicii Domnului la iad* (cu excepţia părţii finale, care nu explică greşelile fiecărei categorii de păcătoşi, ci le expune global: *„Aceste sânt muierile celi fărmăcătoare şi vrăjitoare şi descân<tă>toare şi cu buruieni au otrăvit pruncii în pântecele lor şi cele ce au şoptit în biserică la sfânta liturghie şi s-au vorbit de rău una pre alta şi au făcut împreunări cu dracii, pen<tru> aceea să muncescu aşe de cumplit"* (13^{r}).

Apare şi întrebarea celor din chinuri, care se miră că Sfânta Fecioară şi-a adus aminte de ei, dar nu pun asta în legătură cu alte personaje biblice, aşa cum se întâmplă în alte redacţii ale apocrifului *(„Fiiul tău cel blagoslovit nu ne-au spus noao, nici Avraam patriarhul, nici Ioan Botezătoriul nu s-au ivit noao. Iară tu, Sfântă Maică cu/ m ne întrebi pre noi pre neşte greşiţi ca noi?"*; ms. rom. 4150 BAR, f. 50^{v}). Aici sunt aduse în discuţie ritualurile pe care rudele celui care a murit trebuie să le facă spre pomenirea acestuia: *„Iară eli dacă văzu pe Precista zisă:*

[34] *Regi III*, 18, 38.

BDD-A539 © 2011 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 01:52:01 UTC)

„Dară cum ț-ai mai adus aminte de noi, Precurată Fecioară? Că noi de când am întrat aice la aceasta muncă n-am mai văzut lumină până acum că avem fraț, su<ro>ri şi rudenii pre lume şi aciia toți ne-au // uitat pre noi, nici îşi aduc aminte de noi, ca să deaie Liturghie pentru sufletele noastre, că doară s-ar milostivi sp<r>e noi Hristos, Fiiul tău şi ne-ar scoate de aice”.

Mihail arhanghelu zisă către dânsăle:

„Frații şi surorile şi rudeniile voastre nu poartă grijă de voi, ce caută ale sale cum ar plăcè lumii, după cum şi cu dânşii or face şi alții asemene” (13^{r-v}).

O imagine inedită este şi aceea a cărturarilor care, neînvățând bine scripturile, au povățuit rău poporul. Odată ajunşi în infern, ei sunt *„oameni orbi şi-i purta dracii cu lanțuri de fier povățuindu-i încotro vra dracii”* (12^{r}).

La rădăcina copacului de fier care stă în mijlocul iadului în toate textele *Călătoriei Maicii Domnului*, stă, în această redacție, un balaur din gura căruia ies flăcări: *„Iară la tulpina copaciului sta un bălaur cu gura căscată şi ieşe din gura lui văpaie de foc mare şi arde pre cei ce era spânzurați”* (13^{v}).

Imaginea balaurului cu gura căscată, din care ies flăcări, este obişnuită în iconografia iadului[35], însă plasarea lui lângă tulpina copacului de fier din centrul infernului poate fi socotit un element inedit. În această muncă stau cei care *„cei ce au suduit cruce<a>, lege<a>, sufletul, lumina, prescure<a>, pasca şi altele din dogmele legii”* (13^{v}).

Un alt chin, specific acestei familii de texte, care pare a avea afinități cu vechea mitologie grecească şi pe care, îndreptat asupra celor care au săvârşit păcatul sinuciderii, îl găsim şi în cântul al XIII-lea al Divinei Comedii[36], este acela al omului muşcat de un câine *„şi de unde-l muşca cânele, iară creştea la loc”* (14^{r}). Pedeapsa se aplică celui care a jurat strâmb şi *„fiieşte pentru ce lucru fără nici o socoteală”* (14^{r}).

Un motiv prelucrat după *Apocalipsul lui Petru*[37], unde reprezintă pedeapsa femeilor care au comis un adulter, este următorul: *„Şi mai văzu Precista întru alt loc multe muieri spânzurate de cosiță cu capetele în jos în para focului care striga şi să văieta foarte groaznic*” (14^{v}).

Munca preoților care au săvârşit Sfânta Liturghie fără vrednicie este similară cu aceea din alte versiuni ale textului, în care preoții respectivi sunt aruncați în focul care îi arde şi le iese prin creştet: „*oameni spânzurați întru alt loc în mijlocul iadului de creştet şi văpaie foarte mare îi acoperiia pre dânşii*” (13^{r}). Imaginea

[35] Vezi în acest sens Dionisie din Furna, *Erminia picturii bizantine,* Bucureşti, 2000, p. 217, în compoziția *Judecata viitoare a toată lumea (care) [se zugrăveşte în slonul bisericii]*: „apoi începe a zugrăvi de sus râul cel de foc, care iese de sub picioarele lui Hristos şi trăgându-l până în gura balaurului celui atotmâncător, din colțul (de jos) dinspre miazăzi”.

[36] Dante Aligheri, *Divina Comedie, Infernul*, în româneşte de Eta Boeriu, Bucureşti, 1965, p. 97.

[37] Cf. *Apocalipse apocrife ale Noului Testament*, traducerea textelor şi îngrijirea ediției Gheorghe Fedorovici şi Monica Medeleanu, Bucureşti, 2007, p. 174.

BDD-A539 © 2011 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 01:52:01 UTC)

preoților spânzurați de creştet şi cuprinşi de flăcări aminteşte de o vedenie a Sfântului Macarie, povestită în *Patericul* egiptean, care arată felul în care un preot nevrednic este purificat de înger în momentul săvârşirii liturghiei: „când preotul era să se aşeze în fața sfintei mese am văzut un înger al Domnului coborându-se din cer, a pus mâna pe capul preotului şi acesta a devenit ca un stâlp de foc. Uluit de vedenie, am auzit un glas care-mi spunea: Omule, de ce te miri de lucrul acesta? Dacă un împărat de pe pământ nu îngăduie dregătorilor să stea murdari în fața lui, ci cu mare slavă, cu atât mai mult puterea dumnezeiască îi va curăți pe slujitorii sfintelor taine, care stau în fața slavei cerului”[38].

Mult mai interesantă este însă descrierea păcatului săvârşit de preoții care nu sunt învinovățiți de a fi sfărâmat fără grijă Sfântul Agneț şi a fi lăsat să cadă firimituri din discos, ca în toate celelalte versiuni ale textului, ci sunt *„preoții cei ce au slujit cu nevrednicie sfânta liturghie, adecă au curvit, s-au îmbătat, şi au vărsat şi s-au sfădit cu cineva şi altele necuvioasă lucruri au făcut şi apoi au slujit sfânta // liturghie fiind necurați”*, ba mai mult, *„Şi după sfârşitul sfintei liturghiei au dus pe stăpânul Hristos la câr<c>iumă*[39] *de l-au vândut jidovilor ca şi Iuda”* (14[r-v]). Cârciumarul evreu, este una dintre figurile terifiante ale imaginarului colectiv românesc, dezvoltată mai ales în Moldova. În versiunea din ms. rom. 1228 BAR, provenind din aceeaşi zonă, apare o foarte interesantă paralelă între obiceiul cârciumarilor necinstiți de a amesteca apa cu vinul şi ritualul pregătirii de către preot a Sfintei Euharistii: „*ceia ce amestică vin cu apa, care mai bine ar fi a nu mai răsări soarele în ziua aceia, fiindcă mai nainte ei facu a preuni vin cu apă, care să cuvine numai preotului. Ferea lui Dumnezeu, măcaru pi cei de acum ş<i><n>u să căiesc cân<d> amărăscu duminica şi cei ce facu tocmeală sărbătoarea sa. Aşa să arză*[40]*”* (88[v]). Asumate în această cheie, gesturile cârciumarului devin ritualice, iar cârciuma este locul unde se oficiază un cult identic, dar opus celui orotodox, expresie perfectă a operei diabolice. Putem să bănuim aici, dacă nu obârşia, atunci o dezvoltare inedită a motivului asocierii cârciumarului evreu cu diavolul[41].

Ca în toate celelalte versiuni prin fața Maicii Domnului trec păcătoşii care iau camătă, preotesele care, rămânând văduve, s-au măritat din nou, precum şi bărbații şi femeile clevetitoare. Munca acestora din urmă este descrisă în imagini mai groteşti decât în alte versiuni: *„muieri amestecați cu bărbați legați cu mâinile înapoi. Iară din urechile şi din gura lor întra şi ieşe şărpi şi viermi neadormiți şi dracii îi bate cu bice de foc”* (15[v]). De remarcat că păcatul clevetirii, astfel sancționat, nu este doar apanajul femeilor, ca în celelalte versiuni ale textului.

Cei care nu s-au dus duminică dimineața la liturghie primesc aceeaşi pedeapsă pe care o primesc ucigaşii în *Călătoria Maicii Domnului la iad şi la rai*: sunt

[38] *Patericul sau apoftegmele*, p. 245.
[39] Scris: Zwau \ w.
[40] Urmează un cuvânt ilizibil în manuscris.
[41] Vezi Andrei Oişteanu, *Imaginea evreului în cultura română. Studiu de imagologie în context est-central european*, Bucureşti, 2001, p. 163–166.

BDD-A539 © 2011 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 01:52:01 UTC)

scufundați într-o baltă de foc din care unii se văd plutind în undele înflăcărate, iar alții doar se aud. Întrebarea obişnuită a Maicii Domnului despre soarta acelora pe care boala îi împiedică să ajungă duminica la liturghie, urmată de răspunsul arhanghelului Mihail, care precizează că doar „cine va fi bolnav şi de să va aprinde casa pre dânsul şi de nu va pute ieşi afară, acela va ave iertarea”[42], devine în varianta de față o întrebare disjunctă[43]: *„Dacă este omul bolnav sau casa i să va aprinde şi nu va pute merge la Biserică, au nu i să va ierta păcatele lui?”* (15^{v}). Răspunsul Arhanghelului aduce pe de o parte lămuriri ce țin de ritualul pe care chiar şi cei bolnavi trebuie să îl respecte: *„dacă este omul bolnav, să trimată lumină, tămâie şi liturghie la biserică”* (15^{v}); şi răspunde şi celei de-a doua probleme ridicată de Fecioară: *„iar casa de să va aprinde în vreme Bisericii, să o lasă să ardă şi să alerge la Biserică şi să zică: casa şi cele din casă sânt a lui Dumnezeu, Dumnezeu mi le-au dat, Dumnezeu mi le-au luat, fie numele Domnului binecuvântat în veci, că mie numai Biserica îm trebuie şi numai cu Biserica voi rămâne”* (15^{v}). Intransigența replicii arhanghelului smulge Maicii Domnului, şi, poate, implicit naratorului, exclamația: *„Greu lucru este dar a să mântui omul în lume!”* (15^{v}), la care, în aceeaşi notă, arhanghelul răspunde: *„Tot lucrul ce este spre folos omului i să pare că este greu. Iară tot lucrul ce este spre pedeapsă, i să pare omului că este uşor”* (15^{v}). Astfel de cuvinte nu puteau fi scrise decât de cineva care aparținea mediului monahal.

Un alt element, pe care nu l-am întâlnit în alte versiuni ale *Călătoriei Maicii Domnului la iad,* îl reprezintă sancțiunile ce privesc păcatele sexuale.

În ultima dintre muncile descrise se găsesc: *„cei nemilostivi şi trufaşi care n-au vrut să // miluiască pre nimene în viiața lor, nici au priimit la casa lor oaspeți, ce le-au fost drag a mânca numai din munca altora. Aşijdere şi cei ce au iubit mândriia şi le-au fost drag a să purta cu haine scumpe şi pre nimene n-au băgat în samă lacomi şi iubitori de bani”* (16^{v}–17^{r}).

Însă infernul cuprinde multe alte locuri: *„De acolo mersă Precista şi văzu în iad multe feliuri de munci în multe chipuri şi în multe locuri ce nu le-am mai putut de-amăruntul să le scriem pe toate întru ace<as>ta mică cărțulie”* (17^{r}). Fraza este aparent banală şi pe deplin justificată, dar retorica este una biblică, făcând trimitere la pasajul ultim din Evanghelia lui Ioan în care naratorul spune: „Dar sunt şi alte multe lucruri pe care le-a făcut Isus şi care, dacă s-ar fi scris cu de-amănuntul, cred că lumea n-ar cuprinde cărțile ce s-ar fi scris”[44].

[42] Ms. rom. 1417 BAR, f. 139^{v}.

[43] Găsim precizarea, preluată din Călătoria *Maicii Domnului*, şi în două manuscrise ale *Legendei duminicii*: ms. rom. BAR 2806 şi 1303, în următoarea formă: „Numai care om va fi bolnav şi s-ar aprinde casa sa şi nu va pute ieşi singur din casă ca să scape de foc, ce-l vor scoate alții din foc afară, aceluia i să vor ierta păcatele sale” (*Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, vol. X, *Legenda duminicii*, Studiu monografic, ediție şi glosar de Emanuela Timotin, București, 2005, p. 61). Existența acestei interpolări arată felul în care o astfel de secvență putea circula dintr-un text în altul, căpătând, de fiecare dată, mici modificări de nuanță. Este ceea ce se întâmplă, probabil, şi în varianta la care ne referim.

[44] Ioan, 21, 25.

BDD-A539 © 2011 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 01:52:01 UTC)

Finalul narațiunii este destul de succint; se face precizarea că, la cererea Maicii Domnului păcătoşilor li se va acorda un răgaz dau păcătoşilor odihnă „să […][45] din zioa de Paşti până [...][46]” (17v) şi nu apare episodul călătoriei acesteia la rai.

Câteva dintre elementele din descrierile păcatelor pentru care sunt condamnați cei din muncile iadului, printre care identificarea cârciumarului cu jidovii şi a acestora cu diavolul[47] „ce iubiți crâşma mai mult decât biserica şi în loc de preot pe jidov îi aveți mai cinstiți decât pe preoții carii slujesc în biserica mea spre sfințirea voastră”[48]; cuvintele injurioase aruncate asupra lucrurilor sfinte: „spurcați botezul şi suduiți legea şi crucea şi lumina // şi pasca şi prescurea”[49]; precum şi asumarea tutunului ca rămăşiță a jertfelor aduse idolilor: „iară voi vă afumați cu tiutunul puturos, ce este rămăşiță din jărvile idoleşti”[50] apar, tot ca elemente inedite, şi într-o versiune a *Legendei duminicii* copiată în acelaşi miscelaneu cu *Vedenia sfântului Serafim.*

Această redacție a apocrifului se găseşte, din cercetările noastre de până acum, în doar trei manuscrise aflate la Biblioteca Academiei Române, a căror prezentare nu face obiectul articolului de față. Ceea ce reiese din analiza detaliată a motivelor acestui text este că avem de-a face cu o rescriere a *Călătoriei Maicii Domnului la iad*, cu o circulație restrânsă, formată, probabil, pe teren românesc, în zona Moldovei, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi realizată, aproape sigur, de un monah. Autorul reuşeşte să dea narațiunii sale un plus de complexitate din punct de vedere formal şi în acelaşi timp, altoind anumite motive pe o schemă narativă simplă, pe lângă expresivitate, dă enumerării anoste a păcatelor şi a pedepselor o surprinzătoare notă de profunzime. De aceea putem spune, păstrând proporțiile, că ne aflăm în fața unei adevărate capodopere a genului.

UNE VERSION INEDITE DE *LA DESCENTE DE LA VIERGE AUX ENFERS*. *LA VISION DE SAINT SÉRAPHIN*

(Résumé)

L'article présente une version inédite de l'apocryphe *Apocalypse de la Vierge*, dont le spécifique est l'encadrement de la narration dans la vision d'un saint nomé Séraphin. L'analyse des motifs arrive à démontrer que le texte a été conçu dans la Moldavie, au XVIIIe siècle, apparemment par un moine.

Cuvinte cheie: apocrif, apocalips, Maica Domnului, viziune, Sfântul Serafim.
Mots-clés: apocryphe, apocalypse, la Sainte Vierge, vision, Saint Séraphin.

Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”
Bucureşti, Calea 13 Septembrie nr. 13

[45] O pată de cerneală face fragmentul ilizibil.
[46] Adăugat cu altă cerneală ⁂ Χριϲτϲ.
[47] Vezi în acest sens A. Oişteanu, *Imaginea evreului*, p. 163–166.
[48] Emanuela Timotin, *op. cit.*, p. 153.
[49] *Ibidem.*
[50] *Ibidem.*

BDD-A539 © 2011 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 01:52:01 UTC)